

İLİMDE MÜSLÜMAN KADIN

Yazarlar

Ayşe Esra ŞAHYAR
Ayşe Hilal KALKANDELEN
Belkis ÖZSOY DEMİRAY
Betül GÜRER
Elif YAZICI
Feyza Betül KÖSE
Ülku KOÇAK
Zehra GENÇEL EFE

Editör

Feyza Betül KÖSE

İstanbul, 2021

ENSAR NEŞRİYAT TİC. A.Ş.

© Eserin her türlü basım hakkı anlaşmalı olarak Ensar Neşriyat'a aittir.

Takım Numarası: 978-625-8490-31-2

ISBN: 978-625-8490-35-0

Sertifika No: 50201

Kitabın Adı

Müslüman Kadının Tarihi - 4
İLİMDE MÜSLÜMAN KADIN

Proje&Editör

Doç. Dr. Feyza Betül KÖSE

Yazarlar

Doç. Dr. Ayşe Esra ŞAHYAR

Doç. Dr. Ayşe Hilal KALKANDELEN

Doç. Dr. Betül GÜRER

Doç. Dr. Feyza Betül KÖSE

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Dr. Öğr. Üyesi Belkis ÖZSOY DEMİRAY

Dr. Öğr. Üyesi Elif YAZICI

Dr. Ülkü KOÇAK

Yayın Yönetmeni

Hüseyin KADER

Adem SAYDAN

Kapak

Halil YILMAZ

Baskı-Cilt

ÇINAR MAT. ve YAY. SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

100. Yıl Mahallesi Matbaacılar Caddesi

Ata Han No:34 / 5 Bağcılar - İSTANBUL

Tel: 0212 628 96 00 - Faks: 0212 430 83 35

Sertifika No: 45103

1. Basım

Aralık 2021/ 2.000 adet basılmıştır.

İletişim

Ensar Neşriyat Tic. A.Ş.

Düğmeciler Mah. Karasüleyman Tekke Sokak No: 7 Eyüpsultan / İstanbul

Tel: (0212) 491 19 03 - 04 Faks: (0212) 438 42 04

www.ensarneyriyat.com.tr siparis@ensarneyriyat.com.tr

HADİS ve KADIN

Doç. Dr. Ayşe Esra Şahyar*

İslâmî ilimler içinde hem öğrenim hem de öğretim alanında kadınların tarih boyunca en aktif oldukları sahanın hadis ilmi olduğunu ifade etmek mübalâğa olmayacaktır. Bu durumun hem hadis ilminin diğer İslâmî ilimlere kaynaklık etmesi hem de eğitimi ve öğretimi bakımından Hz. Peygamber döneminden itibaren varlık göstermesi ile ilgisi bulunmalıdır. Zira gerek bir ayetin delaletini gerekse fikhî bir hükmü öğrenmek isteyeninin öncelikle sorduğu soru, Peygamber'imizin bu hususta bir söz ya da uygulamasının olup olmadığıdır. Resûlullah (s.a.s) döneminde mes-cide, Peygamber'in çeşitli meclislerine rahatlıkla iştirak edebilen Müslüman kadınlar ilim/hadis öğrenme imkânına kolaylıkla erişebilmişlerdi. Sonraki asırlara gelindiğinde ise, özellikle âlî isnadlı nüshalara sahip olmaları, kadınları, hadis alanında ulemanın özellikle yöneldiği ve icazet almak istediği "cihet" vasfıyla nitelenen râviler ve âlimler zümresine dâhil etmiştir. Bu durum büyük ölçüde kadın râvilerin uzun ömürlü olması ile ilgilidir. Büyük bir kısmının en az altmış sene yaşadığı, içlerinden yüz yaşına yaklaşanların sayısının da az olmadığı görülmektedir. Birkaç meşyeha ve cüz hariç, eser telifi alanında kadın ulema ismi zikretme imkânı olmasa da İslâm geleneğinde hadis râvisi veya nüsha sahibi çok sayıda kadın hadis âlimi yetişmiştir. Ancak dikkatli bir okuma ile tetkik edildiğinde, özellikle sahabe ve tabiûn tabakasından sonra hadis alanında kadınların varlık göstermesi-

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Ana Bilim Dalı.

nin, önemli ölçüde uzun yaşayarak âlî isnad sahibi olmaları ile bağlantılı olduğu görülmektedir.

Kadın hadisçilerin isim ve biyografilerine tabakat, şehir tarihi, cerh ve tadil eserleri vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Sahabe tabakası söz konusu olduğunda ise müsned türü eserlerde her bir kadın sahabî râviye ayrılmış bölümler bulunmaktadır. Günümüzde ise Muhammed Ekrem Nedvî, kırk ciltlik bir ansiklopedide kadın muhaddislerin biyografilerini toplamıştır.¹ Nedvî'nin çalışması, İslâm geleneğinde hadis alanında çok sayıda kadın âlimin olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada Hz. Peygamber döneminden başlayarak her asrın önde gelen kadın hadisçilerinin isimlerine ve kısaca hadis ilmindeki yerlerine değinilmiş ve bu konuda genel bir çerçeveye çizmek hedeflenmiştir.

Kadınların hadis ilmine katkılarını iki dönem halinde ele alabiliriz. İlki tek tek hadis rivâyeti dönemlerini ifade eden rivâyet dönemi; ikincisi kitap icazeti ve rivâyeti dönemlerini kapsayan icazet dönemidir. Rivâyet dönemi ile ilk dört asır; icazet dönemi ile beşinci asırdan günümüze kadar gelen süreç kastedilmiştir. Günümüz, yani hicri on dört ve on beş, miladî yirmi ve yirmi birinci yüzyıllar ise akademik hadisçilik dönemi olarak tanımlanabilir. Ancak akademik hadisçilikte kadınların yeri bu çalışmada ele alınmamış olup müstakil bir çalışma gerektirdiğini söyleyebiliriz.

Rivâyet Döneminde Kadınların Hadis İlmine Katkıları

Hz. Peygamber dönemi itibariyle hadis öğrenilen başlıca merkez Mescid-i Nebevî idi. Kadınlar vakit namazlarını kılmak, Hz. Peygamber'in hutbelerini, vaazlarını dinlemek üzere mes-citte bulunurlardı. Peygamber mescidinde itikâf yapan, mescidin yanı başındaki çadırında hasta tedavi eden yahut barınacak yeri

¹ Mohammad Akram Nadwi, *al-Muhaddithat: The Women Scholars in Islam*, Interface Publications.

olmadığı için ikamet eden kadınlar da vardı. Öte yandan karşılaş- tıkları problemlerin çözümü için Hz. Peygamber'i ziyaret eden kadınlar da mescide ya da Peygamber evine gelmek konusunda herhangi bir engelle karşılaşmıyorlardı. Peygamber'imiz, "Al- lah'ın kadın kullarının mescitlere gelmelerinin engellenmemesi" konusunda ashâba kesin talimat vermiş², hatta kadınları özellikle bayram sabahında namazgâha çağırarak bu günlerin coşku ve bereketini yaşamalarını istemişti.³ Peygamber'e ve onun hadis- lerine erişebilmenin yolları her yönden kolaylaştırılmış olsa da kadınlar, ondan ayrıca kendileri için özel bir gün ayırmasını ta- lep etmişlerdi. Resûlullah, kadınların bu talebini yerinde bulmuş, haftada bir gün sadece kadınlara hitap etmişti.⁴ Bu özel günlerde, kadınların daha rahat soru sorabildiği, Hz. Peygamber'in de daha çok kadınları ilgilendiren konularda bilgi verdiği toplantılar ter- tip edilmiş olmalıdır.

Kadınların hadis ilmi ile alakası sadece öğrenmek (taham- mül) ile sınırlı kalmamıştır. Sahabe tabakasında çok sayıda kadın, aynı zamanda hadis râvisi olmuşlar, rivâyetleri kaynaklara inti- kal etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 101, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'inde 187, İbn Hazm'ın *Esmâu's-Sahâbe- ti'r-Ruvât* risalesinde 137, İbn Hacer'in *Takribu't-Tehzib*'inde ise 131 kadın sahabî râvi ismine yer verildiği görülmektedir. Hadis ilminin ilk halkası olan sahabe kuşağında kadın erkek toplam hadis râvisi sayısı ise bin kişi civarındadır. Öte yandan, en kap- samlı sahabe tabakatı eseri olan *el-İsâbe*'de, hadis râvisi olsun ya da olmasın, isimlerine yer verilen kadın sahabilerin 1550 kişi olduğu görülür. Bu durumda isimleri bilinen kadınların yaklaşık sekizde birinin⁵ hadis râvisi olduğunu söyleyebiliriz. Ashâbın

2 Buhârî, Cuma: 12; Müslim, Salât: 136.

3 Buhârî, Hayız: 23; Müslim, İdeyn: 12.

4 Buhârî, İlim: 36; Müslim, Birr: 152.

5 İsimleri tabakat eserlerinde kayıtlı yaklaşık 1500 kadın sahabîden 187'sinin hadis râvisi olduğu dikkate alındığında.

geneli itibariyle düşünüldüğünde ise bu oran onda bire tekabül etmektedir.⁶ Bu tablo, kadınların bilinirliğinin hadis rivâyeti ile meşguliyete bağlı olarak arttığını da göstermektedir.

Hadis râvisi olan ve sayıları yüz-iki yüz arasında değişen kadın sahabilerin her birinin hadis alanındaki birikimleri ve rivâyet sayıları aynı değildir. İçlerinde kendisinden binden fazla nakledilen yedi sahabî (müksirûn) arasına girmiş olanlar, kendisinden yüzlerce hadis aktarılanlar veya sadece tek bir hadisin râvisi olanlar da vardır. Özellikle müsned ve mu'cem türü hadis eserlerinde kadınların rivâyetlerini bir arada, alfabetik ya da Hz. Peygamber'e yakınlıkları itibariyle fazilet sıralaması ile görmek mümkündür. Bu minvalde en kapsamlı müsned, elbette 2210 hadisin râvisi olarak Hz. Âişe'ye (ö. 58/678) aittir. Hz. Âişe'den nakledilen hadis sayısının diğer bütün kadınlardan hatta aralarında babası Hz. Ebû Bekir'in, Hz. Ömer'in ve Hz. Ali'nin olduğu çok sayıda sahabîden de fazla olması hem Hz. Peygamber'e yakınlığı hem de ilim öğrenme ve öğretmeyi hayatının merkezine almasıdır. Hadis ilmi adeta Hz. Âişe ile özdeşleşmiş bir ilim dalı olmuştur. Küçük yaşta Resulullah ile yaptığı evlilik, öğrenmeye meraklı ve zeki bir kadın olması, aklına takılan soruları rahatça sorabilmesi, aldığı cevapları ve bildiği konuları çevresindekilere aktarmaktan kaçınmaması, Hz. Âişe'yi bu ilim dalında mümtaz bir yere oturtmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra gerek Medine'den gerekse İslâm coğrafyasının diğer bölgelerinden pek çok insan ya bizzat yanına gelerek ya da mektuplar aracılığıyla ona hadis ve fetva sormuşlardı. Âişe'nin (r.a) bu sorulara verdiği cevaplar rivâyet tarihinde önemli bir yer edinmiş, pek çok fikhî hüküm onun rivâyetlerine dayalı olarak tespit edilmiştir. Hz. Âişe'den hadis rivâyet edenlerin sayısı iki yüzü geçmiştir.⁷ Tüm bunların yanı sıra Hz. Âişe, sahabe döneminin önemli hadis

6 *el-İsabe*'de isimleri kayıtlı on bin sahabî olduğu ancak yaklaşık bin sahabînin hadis rivâyet ettiği düşünüldüğünde.

7 İbn Hacer, *Tehzibu 'l-Tehzib*, XII, 433-434.

münekkitlerinden biri olarak da İslâmî ilimler tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Aralarında Abdullah b. Ömer ve Ebû Hüreyre'nin de olduğu önde gelen râvi sahabilerin nakillerine yönelik yorum ve ilaveleri, bazen düzeltmeleri ya da açıklamaları müstakil çalışmalara konu olacak yoğunluktadır.⁸ İlim öğretmek Hz. Âişe'nin hayatında öylesine merkezi bir rol almıştı ki, Cemal Vak'ası olarak bilinen ve başrolünü oynadığı tarihî hadisede, Basra'da konakladığı günlerde bile Basra halkına hadis rivâyet etmiş, büyük bir kısmını kadınların oluşturduğu çok sayıda Basralı râvisi olmuştur.⁹

Müminlerin Anneleri, Peygamber'imizin ev hayatı ve özel hayatı ile ilgili diğer sahabilerin vakıf olamayacağı haberleri bilmek konusunda avantajlı bir durumdaydılar. Bu nedenle Hz. Âişe'den sonra kendisinden en çok hadis rivâyet edilen hanım sahabî yine Peygamber'imizin eşlerinden Ümmü Seleme'dir (ö. 62/681). Ümmü Seleme 378 rivâyetle, "ashâb-ı miûn" yani, kendilerinden yüzlerce hadis nakledilen râviler arasındadır. Anlaşılan o ki, Ümmü Seleme öğrenmeye olan merakı bakımından Hz. Âişe'ye benzemektedir. Resûlullah'a sorduğu sorularla birçok fikhî hükmün belirlenmesine vesile olmasının yanı sıra, Peygamber'imizden sonra da hadis ve fıkıh alanında kendisine müracaat edilen kadın müçtehitler arasında yer almıştı. Aralarında Said b. el-Müseyyeb, Âmir eş-Şa'bî, Mücahid gibi tabiûnun önde gelenleri başta olmak üzere çok sayıda kişi Ümmü Seleme'den hadis rivâyet etmiştir.¹⁰

Hiz. Âişe ve Ümmü Seleme'den sonra rivâyet ettiği hadis sayısı en fazla olan kadın sahabî Esmâ bnt. Yezîd el-Eşheliyye'dir (ö. 70/689). Esmâ, Medineli kadınların ilim öğrenmek için kendilerine özel bir gün tahsis edilmesi talebini Peygamber'imize

8 Bkz., Zerkeşi, *Hiz. Âişe'nin Sahabeye Yöneltiliği Eleştiriler*.

9 Bkz., Şahyar, *Seyahat ve Rivâyetleriyle Hanım Sahabiler*, 191.

10 İbn Hacer, *el-İsâbe*, XIV, 385.

iletken kadındır. Sorularını akıcı bir dil ve güçlü bir üslupla ifade etmesi sebebiyle “Hatîbetü'n-Nisa” lakabıyla tanınmıştır. Yermük Savaşı'na katıldıktan sonra Şam topraklarına yerleşmiş, bölgede uzun yıllar kalarak önemli bir kısmı Dımaşklı olan talebelerine hadis rivâyet etmiştir. Esmâ'dan nakledilen hadislerin sayısı yüze yakındır.¹¹

Rivâyet sayısı bakımından Esmâ bnt. Yezîd'i 76 hadisle Hz. Meymûne, 65 hadisle Hz. Ümmü Habîbe ve 60 hadisle Hz. Hafsa izlemektedir. Bu üç kadının ortak vasfı, Resûlullah'ın eşleri olmalarıdır. Elbette bu konumları, hadis bilgisi bakımından önemli bir avantajdı.

Hadis rivâyet eden kadın sahabiler kuşkusuz sadece Peygamber eşleri değildi. Rivâyet sayılarına göre hadis râvisi diğer hanım sahabilerin isimleri sırasıyla şöyledir: Esmâ bnt. Umeys (60), Esmâ bnt. Ebû Bekir (58), Ümmü Hânî (46), Ümmü Atiyye (40), Fâtıma bnt. Kays (34), Ümmü'l-Fadl bnt. el-Haris (30), Ümmü Kays bnt. Mihsan (24), Rübeyyi bnt. Muavviz (21), Hz. Fâtıma (18), Havle bnt. Hakîm (15), Ümmü Süleym bnt. Milhan (14), Şifa bnt. Abdullah (12), Sübey'a el-Eslemiyye (12), Zeyneb bnt. Cahş (11), Dubâa bnt. ez-Zübeyr b. el-Avvâm (11) ve Büsre bnt. Safvan (11).

Kendilerinden 10 hadis nakledilen hanım sahabiler ise Peygamber'imizin eşlerinden Hz. Safiyye bnt. Huyey'in yanı sıra Ümmü Hişâm bnt. el-Hârise, Ümmü Mübeşşir, Ümmü Külsûm bnt. Ukbe, Ümmü Kürz ve Ümmü Ma'kıl'dır.¹²

Kadın sahabî râvilerin büyük bir kısmı Medine'de ikamet etmişti. Ahmed b. Hanbel'in verdiği sayılara göre 103 kadın sahabî râvinin 71'i Medine'de, 5'i Mekke'de mukim iken, 13'ü Kûfe, 10'u Basra ve 4'ü Şam topraklarına yerleşmiştir.¹³ Kadın saha-

11 İbn Hacer, *el-İsâbe*, XIII, 146.

12 Rivâyet sayıları için Bkz., İbn Hazm, *Esmâ's-Sahâbeti'r-Ruvât*.

13 Ahmed b. Hanbel, *İlel*, III, 407-409.

bilerin büyük bir kısmının Medine’de olması, şehrin İslâm’ın ve hadis ilminin merkezi olması itibariyledir. Mekkeli kadın râviler Mekke asıllı olanlar iken Kûfe, Şam ve Basra’da mukim kadınlar, fetih ve kuruluşlarının akabinde bu şehirlere yerleşmiş ve buralarda hadis rivâyet etmiş kimselerdi. Kûfe, Şam ve Basra şehirlerindeki hanım sahabilerden hadis nakledenlerin de önemli bir kısmı, elbette bu bölgelerin tabiûn tabakası râvileriydi. Böylilikle Resulullah’ın hadisleri Arap Yarımadası dışındaki bölgelerde kadınların rivâyetleri vasıtası ile de yayılma imkânı bulmuş oluyordu.

Kûfe’de ikamet edip bölgede hadis rivâyet eden kadın sahabiler arasında 34 rivâyet sahibi Fâtıma bnt. Kays, 8 rivâyet sahibi Zeyneb bnt. Abdullah es-Sekafiyye ve Ümmü’l-Husayn bnt. İshak, kendisinden 6 hadis nakledilen Ümmü Cündüb el-Ezdiyye’nin isimleri zikredilebilir.

Şam topraklarına yerleşen ve bölgede hadis rivâyet eden kadın sahabiler arasında ise yüze yakın hadisin râvisi Esmâ bnt. Yezîd el-Eşheliyye, kendisinden 7 hadis nakledilen, Peygamber’imizin süt teyzesi Ümmü Haram bnt. el-Milhan ve 5 hadisin râvisi olan Ümmü’d-Derdâ Hayre bnt. Ebû Hadred’den söz edilebilir.

Basra’ya seyahat ederek bölgede hadis nakleden isimlerin başında ise kendisinden 40 hadis nakledilmiş olan Ümmü Atıyye Nüseybe bnt. el-Hâris gelmektedir. Ümmü Atıyye dışında Kayle bnt. Mahreme ve Safiyye bnt. el-Hâris de Basra bölgesi kadın râvileri arasındadır.¹⁴

Kadınların hadis ilmi ile meşguliyetinin, tabiûn döneminde de kesintiye uğramadan devam ettiğini görürüz. Tabiûn dönemi itibariyle Medine’de Amre bnt. Abdurrahman, Şam’da

14 Hanım sahabilerin Arap Yarımadası dışına çıkıp adı geçen bölgelerde hadis rivâyet etmeleri ile ilgili olarak bkz., Şahyar, *Seyahat ve Rivâyetleriyle Hanım Sahabiler*.

Ümmü'd-Derdâ Hüceyme el-Evsâbiyye ve Basra'da Hafsa bnt. Sîrîn, dönemin önde gelen hadis âlimleri arasında yer almışlardır.

Amre bnt. Abdurrahman (ö. 106/704), Hz. Âişe tarafından yetiştirilmişti. Halife Ömer b. Abdülaziz, resmi hadis tedvini için Medine Valisi Ebû Bekir b. Muhammed'e yazdığı mektupta Medine'de rivâyet edilen hadisleri araştırıp yazmasını istedikten sonra özellikle Amre bnt. Abdurrahman'ın rivâyetlerinin tedvin edilmesini vurgulamıştır. Bu durum Amre'nin, Hz. Âişe'nin hadislerini en iyi bilen kişi olması ile ilgili olmalıdır. Öte yandan hadis tarihine ismi ilk müdevvin olarak geçen İbn Şihab ez-Zühri de Amre'nin hadis ilminde bir derya olduğunu ifade etmiştir.¹⁵

Şamlı kadın tabiûndan Ümmü'd-Derdâ Hüceyme el-Evsâbiyye (ö. 81/701), Dımaşk Mescidi'nin kuzeyinde kendine ait bir ders halkası olan kıraat âlimi, muhaddis, fakîh ve zahit bir kadın olarak tarihe geçmiştir. Onun ilim halkalarına katılanlar arasında Emevî Hükümdarı Abdülmelik b. Mervân'ın da olduğu kaydedilmiştir. İlim müzakeresini bir ibadet olarak telakki eden, ömrünü ders vermekle geçirmiş bir kadın olarak Ümmü'd-Derdâ'nın rivâyetleri Kütüb-i Sitte'ye intikal etmiş, hatta Buhârî, onun aynı zamanda fakîh olduğunu kaydederek görüşlerine istinad etmiştir.¹⁶

Basralı kadın tâbiîlerden Hafsa bnt. Sîrîn'in (ö. 101/719?) hadis ilmindeki yeri, Basra'nın önde gelen hadisçileri olan kardeşi Muhammed b. Sîrîn ve Hasan-ı Basrî'den de ileride görülmüştür. Basra'nın önde gelen râvilerinden pek çok kimse, rivâyetleri Kütüb-i Sitte'ye intikal eden Hafsa'dan rivâyette bulunmuştur.¹⁷ Basra'da önemli kadın tâbiîlerden biri de Muâze bnt. Abdulah el-Adeviyye'dir (ö. 83/702). Hz. Âişe'den ve Hz.

15 İbn Sa'd, *Tabakat*, II, 387.

16 Buhârî, Ezan: 145; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 146-164.

17 İbn Sa'd, *Tabakat*, VIII, 484.

Ali'den rivâyetleri olan Muâze'nin hadisleri de Kütüb-i Sitte'ye intikal etmiştir.¹⁸

Tabiûn kuşağı itibariyle hadis ilmi ile meşgul hanımlar arasında Hz. Âişe'nin ailesinden Ümmü Gülsüm bnt. Ebû Bekir ile kızı Âişe bnt. Talha'dan (ö. 110/728) söz etmek gereklidir. Ümmü Gülsüm, Hz. Âişe'nin baba bir kız kardeşi olup Hz. Âişe tarafından yetiştirilmiştir. Rivâyetleri *Sahih-i Müslim*, *Sünen-i Nesâî* ve *İbn Mâce*'de yer almıştır. Ümmü Gülsüm'ün kızı Âişe ise, teyzesi Hz. Âişe'ye kâtiplik yapmış, ondan hadis öğrenip rivâyette bulunmuş bir kadındır. Âişe bnt. Talha'nın hadisleri Kütüb-i Sitte'de yer almıştır.¹⁹ Keza Esmâ bnt. Ebû Bekr'in torunu Fâtıma bnt. el-Münzir de (ö. 111/729?) tabiûn kuşağının önemli râvileri arasında yer almıştır. Fâtıma, babaannesesi Esmâ'dan ve Amre bnt. Abdurrahman'dan rivâyette bulunmuş, kendisinden de meşhur siyer ve megazi müellifi İbn İshak rivâyet etmiştir. Hicri ikinci asrın başında vefat eden Fâtıma'nın rivâyetleri Kütüb-i Sitte'nin tamamına intikal etmiştir.²⁰

Hicri ikinci asrın hanım râvileri arasında Hz. Hüseyin'in kızı ve Ali Zeynelâbidin'in kız kardeşi Fâtıma da (ö. 110/728) yer almıştır. Rivâyetleri Ebû Dâvud, Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde nakledilmiştir.²¹

Tabiûn kuşağı hanım hadis râvileri arasında yer alan, Sa'd b. Ebû Vakkas'ın kızı Âişe (ö. 117/735), Peygamber'imizin eşlerinden çoğunu görmüş, kendilerinden hadis rivâyet etmiştir. Talebeleri arasında İmam Mâlik, Yusuf el-Mâcişûn, Ebu'z-Zinâd ve Eyyûb es-Sahtiyânî gibi meşhur isimler vardır. Rivâyetleri Sa-

18 Zehebî, *Siyer*, IV, 509-510; İbn Hacer, *Tehzîbu'l-Tehzib*, XII, 452.

19 Ümmü Gülsüm için bkz., Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XXXV, 380-381. Kızı Âişe için bkz., Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XXXV, 237-238.

20 Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemal*, XXXV, 265-266.

21 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, III, 295.

hih-i Buhâri'ye, Ebû Dâvud, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'lerine geçmiştir.²²

Hicri üçüncü asrın başlıca kadın hadis âlimleri arasında Hz. Hasan'ın torunlarından Nefise bnt. Hasan b. Zeyd b. Hasan'ı mutlaka zikretmek gereklidir. İmam Şâfiî'nin kendisinden hadis dinlediği Nefise, Mısır'ın önemli şahsiyetleri arasında yer almıştır. Ümmî olmasına rağmen ezbere çok sayıda hadis bilir ve rivâyet ederdi. Öte yandan duası makbul, zahit bir kadın olarak anılagelmiş, türbesi günümüze kadar Mısır'ın başlıca ziyaretgâhlarından biri olma vasfını korumuştur. es-Seyyide Nefise, 208/824 senesinde vefat etmiştir.²³ Aynı tarihlerde yaşayan, Abbâsî hanedanından Zeyneb bnt. Emîr Süleyman b. Ali de rivâyet ile meşgul olmuş saygın bir kadındı. Kendisinden Halife Me'mûn'un da rivâyette bulunduğu Zeyneb ise 210/825 senesinde vefat etmiştir.²⁴

Hicri üçüncü asrın kadın hadis âlimlerinden Ümmü Muhammed Hatice, Ahmed b. Hanbel'in öğrencilerindendi. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah hicrî 226 senesinde Hatice'den hadis dinlediğini kaydetmiş, *Kitabu'z-Zühd*'de kendisinden rivâyette bulunmuştur.²⁵ Zehebî, Hatice'nin 231-240 yılları arasında vefat ettiği kanaatindedir.²⁶

Hicri üçüncü asrın Kayrevanlı kadın hadisçisi ise Esmâ bnt. Esed b. el-Furat'tır (ö. 250/864). Küçük yaşlardan itibaren ilim meclislerinde bulunan ve buralardaki tartışmalara katılan Esmâ, hadis ilminin yanı sıra fıkıh alanında da temayüz etmiş, özellikle Hanefi fikhını iyi bilmesi ile tanınmıştır.²⁷ Bu dönem itibarıyla Endülüs'ün başlıca kadın hadisçilerinden Ümmü'l-Hasen

22 Mizzâ, *Tehzîbu'l-Kemal*, XXXV, 236-237.

23 Zehebî, *el-İber*, I, 279; *Siyer*, X, 106-107; Zirikli, *el-A'lâm*, VIII, 44-45.

24 Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 78.

25 Bkz., Ahmed b. Hanbel, *Zühd*, 124, 136.

26 Hatib Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 436.

27 Kehhâle, *A'lâmun'n-Nisa*, I, 45.

bnt. Ebû Liva Süleyman b. Asbağ'dan da söz edilmelidir. Ümmü'l-Hasen, Bakî b. Mahled'den (ö. 276/889) hadis dinlemiş, ona hadis arz etmişti. İki kez çıktığı hac yolculuklarını birer ilmî rihleye dönüştürmüş, bu yolculuklarında hadis ve fıkıh öğrenmişti.²⁸

Hadis ilmi ile meşgul olan kadın sayısının hicri ikinci ve üçüncü asırda, ilk asra kıyasla azalması dikkat çeken bir husustur. Bu durum, söz konusu zaman diliminin, hadis tarihinde tedvin dönemi olması ile bağlantılı olmalıdır. Tedvin ise tamamen zorlu seyahatler gerektirmekteydi.

Hicri dördüncü asra gelindiğinde dönemin önemli hadis âlimlerinden biri olan Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Mu'cemu's-Sağir*'de kendilerinden hadis naklettiği hanım hocalarının rivâyetlerini müstakil bir başlık altında topladığı görülür. Toplamda dört kişi olan bu hanımlardan ilk zikrettiği isim, kendisinden Vâsıt şehrinde hadis dinlediği Fâtıma bnt. İshak b. Vehb el-Allâf'tır.²⁹ Taberânî'nin Bağdat'ta kendisinden hadis dinlediği Abde bnt. Abdurrahman, Ensârî sahabilerden Ebû Katâde Hâris b. Rib'î'nin torunlarındandır. Taberânî, Abde'nin akıllı, fasih konuşan, dindar bir kadın olduğunu söylemiştir.³⁰ Müellifin Enbar şehrinde kendisinden hadis dinlediği hanım hocası ise Sümâne bnt. Muhammed b. Musa'dır. Sümâne, Taberânî'nin yanı sıra İsmâîlî'nin de (ö. 371/982) *Mu'cem*'inde hadis naklettiği kişiler arasındadır. Zehebî, Sümâne'nin ismini Sümâne bnt. Hamdan b. Musa olarak kaydetmiştir.³¹ Taberânî'nin *Mu'cem*'de nakilde bulunduğu son kadın hocası ise Suleyha bnt. Ebû Nuaym'dır. Suleyha, Buhârî ve Müslim'in Kûfeli hocalarından Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn'in (ö. 219/834) kızıdır. Taberânî, Suleyha'dan sadece, babasının halku'l-Kur'ân konusundaki görüşünü aktar-

28 İbnu'l-Ebbar, *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla*, IV, 245.

29 Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağir*, II, 295; Nayif b. Salah, *İrşadu'l-Kâsî*, 707.

30 Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağir*, II, 295-297.

31 Zehebî, *Mizan*, IV, 607; Kehhale, *A'lâmu'n-Nisâ*, II, 260.

mıştır. Ancak bu haberi, Taberânî'nin sema (سمعت) lafzı ile nakletmesi haberin muttasıl olduğuna, sadece Suleyha vasıtasıyla Fadl b. Dükeyn'e ulaşması, diğer birçok kadın râvi gibi Suleyha'nın da uzun yaşadığına delalet eder.³²

İcaset Döneminde Kadınların Hadis İlimine Katkıları

Tedvin ve tasnifin tamamlanması, kaynak eserlerin ortaya çıkması ile birlikte hadis tarihinde bu defa da eser râvisi kadınların yetişmeye başladığı görülür. Dördüncü asır sonrasında artık âlî isnad ve çokça icazet sahibi, uzun ömürlü, hemen hemen hepsi âbid ve zahit olarak nitelenmiş, üstelik çoğu fakîh olan kadın hadisçiler yaşamıştır. Sözelimi Hatib el-Bağdâdî (ö. 463/1071), meşhur *Tarihu Bağdad* adlı eserinde üç, dört ve beşinci asırlarda, Bağdat şehrinde hadis rivâyet eden otuz iki kadının ismini zikretmiştir.³³ Çeşitli tabakat eserlerinde haklarında detaylı olarak bilgi edinilebilecek olan, İslâm coğrafyasının farklı şehirlerinden hanım hadisçilerin bazılarının isimlerine ve hadis ilmindeki konumlarına, bu çalışmanın sınırları kapsamında, kısaca şöyle değinebiliriz:

Hicri dördüncü asrın kadın hadisçileri arasında Bağdat asıllı olup Mısır'da yaşamış Fâtıma bnt. Abdurrahman el-Harrâniyye (ö. 312/924)³⁴ ve Kütüb-i Sitte imamlarından Ebû Davud'un torunu Ümmü Seleme Fâtıma bnt. Abdüllah³⁵ zikredilebilir. Öte yandan, hadis öğrenmek için seyahate çıkan Fâtıma bnt. Abdülaziz el-Kazvîniyye'den mutlaka söz etmek gereklidir. Ümmü'l-İzz künyesi ile tanınan Fâtıma, hadis öğrenmek için Trablus ve Mısır'a seyahat etmiş, en son Umman'da Sur şehrinde 346/957 yılından sonraki bir tarihte vefat etmiştir.³⁶ Bu asırda hadis nakle-

32 Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağir*, II, 298.

33 Hatib Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 431-447.

34 Suyûtî, *Hüsni'l-Muhadara*, I, 512;

35 Hatib Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, XIV, 442.

36 İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimaşk*, LXX, 27-28.

den ve yazdıran kadınlardan biri de Emetü'l-Vahid Süteyte bnt. el-Kâdı Ebî Abdillâh el-Hüseyn el-Mehâmilî'dir. (ö. 377/987). Süteyte aynı zamanda Şâfiî fikhını çok iyi bilen ve fetva veren kadınlardandı.³⁷ Babası Hüseyin el-Mehâmilî, *Sahih-i Buhârî* râvilerinden ve dönemin önde gelen hadis âlimlerindendi.³⁸ Bu asrın bir diğer kadın hadis âlimi olan Emetü's-Selâm bnt. Ahmed el-Bağdâdiyye (ö. 390/1000) ise, kendisinden Ebû Ya'la el-Ferrâ, el-Ezherî, et-Tenûhî gibi âlimlerin rivâyette bulunduğu dindâr, saygın ve değerli bir kadın olarak kaydedilmiştir.³⁹ Nişâbur asıllı olup Bağdat'a yerleşen Ümmü'l-Hüseyn Cum'a bnt. Ahmed, Bağdat'ta hadis nakleden kadınlardandı. Şâfiî fakîhi Ebû Hâmid el-İsferâyînî, ona değer verir ve saygı duyardı.⁴⁰

Hicri beşinci asra gelindiğinde Merv asıllı olup daha sonra Mekke'ye yerleşen Kerîme el-Merveziyye, *Sahih-i Buhârî* râvilerinden biri olarak dönemin önde gelen hadisçileri arasında yer almıştır. *Sahih-i Buhârî*'yi Küşmihenî ve Zahir b. Ahmed es-Serahsî'den okuyan Kerîme, Hatib el-Bağdâdi'nin ve Şâfiî fakîhi Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî'nin (ö. 489/1096) hocaları arasındadır. "Müsnide" lakabı ile meşhurdur. Asrının hadis hafızları arasında kabul edilmiştir. Yüz seneye yakın uzun bir ömür yaşamış olan Kerîme 463/1071 senesinde vefat etmiştir.⁴¹

Hicri beşinci asrın müsnide lakaplı bir diğer hadisçisi ise Isfahanda yaşamış Âişe bnt. Hasan el-Verkâniyye'dir (ö. 463/1071). Sem'ânî, İbn Mende'nin *Emâlî*'sini Âişe el-Verkâniyye'den nakletmiştir. Hicri beşinci asrın hadis hafızlarından olan Hatib el-Bağdâdi'nin kendilerinden rivâyette bulunduğu kadın hadisçiler arasında ise yukarıda ismini kaydettiğimiz Kerime dışında, Tâhire bnt. Ahmed et-Tenûhiyye (ö. 436/1044), Ümmü

37 Hatib Bağdâdi, *Târîhu Bağdad*, XIV, 443.

38 Hatib Bağdâdi, *Târîhu Bağdad*, VIII, 19-22.

39 Ziriklî, *A'lâm*, II, 12.

40 Hatib Bağdâdi, *Târîhu Bağdad*, XIV, 444-445.

41 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 233-235.

Seleme Hatice bnt. Musa (ö. 437/1045), Cebre (ö. 446/1054), Süveyte bnt. Abdulvâhid el-Beceliyye (ö. 447/1055), Hatice bnt. Muhammed el-Bağdâdiyye (ö. 460/1067) zikredilebilir.⁴²

Ümmü'l-Fazl Bîba bnt. Abdussamed, hicri beşinci asırda naklettiği hadislerin âlî isnadlı olması ile şöhrete kavuşan bir kadındır. Bîba cüzü olarak bilinen hadis cüzü ile tanınmıştır. Talebeleri arasında hadis hafızı İbnu'l-Kayserâni el-Makdisî (ö. 507/1113) ve *Sahih-i Buhârî* râvilerinden Ebu'l-Vakt (ö. 553/1158) gibi önemli isimlerin olduğu Bîba, doksan yaşını geçkin olarak 478/1085 senesinde vefat etmiştir.⁴³ Bu dönemde âlî isnad sahibi olarak tanınan bir diğer kadın ise Fâtıma bnt. Hasan en-Nisâbü-riyye'dir. Fâtıma, Nişâbur sûfilerinden Ebû Ali ed-Dekkâk'ın (ö. 405/1015) kızı ve tasavvufa dair *Risale*'si ile bilinen Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî'nin hanımıdır. Ümmü'l-Benin künyesi ile tanınmış, ibadete düşkün, saygın bir kadın olarak vafedilmiştir. 480/1087 senesinde doksan yaşında vefat etmiştir.⁴⁴ Aynı asırda yaşayan bir diğer hanım hadisçi ise el-Kâtibe lakaplı Fâtıma bnt. Hasan el-Bağdâdiyye'dir (ö. 480/1087). İbnu'l-Bevvâb usûlü ile hat meşk eden Fâtıma, yazısının dillere destan olması ile tanınmış, resmi yazışmaları kaleme almış bir kadındır. Hadis alanında âlî isnada sahip olan Fâtıma'nın talebeleri arasında Bağdatlı meşhur muhaddis Ebu'l-Berekât el-Enmâtî (ö. 538/1143) de vardır.⁴⁵

Hicri altıncı asırda Bağdat asıllı olup Nişâbur'da yaşayan Ümmü'l-Hayr lakaplı Fâtıma bnt. Ali b. el-Muzaffer, *Sahih-i Müslim* râvilerinden biri olarak tarihte yer almıştır. Özellikle kadınlara ve çocuklara hadis rivâyet etmesi ile bilinen Fâtıma, *el-Ensâb* müellifi Sem'ânî'nin de (ö. 562/1166) hocaları arasında yer almış olup 532/1137 senesinde doksan yedi yaşında vefat

42 Detaylı bilgi için Bkz., Bolelli, Nusrettin, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, 177 vd.

43 İbnu'l-İmad, *Şezerât*, V, 331.

44 İbnu'l-İmad, *Şezerât*, V, 348.

45 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 480-481.

etmiştir.⁴⁶ Bu asırda Müsnidetü Isfahan lakaplı Ümmü'l-Baha Fâtıma bnt. Muhammed el-Bağdâdiyye ise, Sem'ânî ve İbn Asâkir'in rivâyette bulunduğu kadınlardandı. 539/1145 senesinde doksan dört yaşında vefat etmişti.⁴⁷ Ümmü'l-Baha'nın kızı Ta-kiyye bnt. Ebi'l-Kasım da (ö. 541/1147) Isfahan'da Sem'ânî'nin hadis dinlediği hanım hocalar arasında yer almıştır.⁴⁸

Hicri altıncı asrın belki de en önemli ismi, hattatlığıyla da bilinen, kâtime lakaplı Fâhru'n-Nisâ Şühde bnt. Ahmed'dir. Erken yaşta ilim halkalarına katılması Şühde'nin pek çok âlî isnad elde etmesini sağlamış, Irak bölgesinde en iyi isnatlara sahip olması sebebiyle "Müsnidetü'l-Irak" olarak tanınmıştır. Şühde'nin kendilerine hadis okuttuğu ve bazı kitapların icazetini verdiği pek çok kıymetli talebesi olmuştur. Talebeleri arasında Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzî, *el-Ensâb* müellifi Ebû Sa'd es-Sem'ânî, *Târîhu Dimaşk* müellifi İbn Asâkir'in oğlu olan Ebû Muhammed b. Asâkir, Hanbelî fakîh Ebû Muhammed b. Kudâme gibi meşhur isimler bulunmaktadır. Şühde ve kocası Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed İbnu'l-Enbârî, Bağdat'ta Dicle kıyısında bir Şâfiî medresesi yaptırmış, medresenin yanı başına bir sûfi ribatı kurmuşlardı. Bu ribat daha ziyade Şühde'nin ribatı olarak bilinirdi.⁴⁹

Şühde, ulemanın ve talebenin hadis tahammül etmek için yöneldikleri başlıca isimlerden biri olması nedeniyle kendisinden "cihet" sıfatıyla söz edilmiştir. Çok küçük yaştan itibaren pek çok eseri sema yoluyla elde etmesi ve yüz yaşına yaklaşacak kadar uzun yaşaması âlî isnadlara sahip olmasını sağlamıştır. Çoğu sahih senetlerden meydana gelen Meşyeha'sında kendisinden üç asır önce yaşamış Müslim'in isnatlarına eş değer senetlerle hadis nakletmiştir. Bu niteliği bakımından Şühde'nin Meşyeha'sı hadis tarihinde âlî isnad bakımından ender eserlerden biri olarak kayda

46 Sem'ânî, *el-Müntehab*, 1910.

47 Sem'ânî, *Tahbir*, II, 432-433.

48 Sem'ânî, *Tahbir*, II, 398.

49 Örnek olarak bkz., Zehebi, *Siyer*, XXIII, 73.

geçmiştir.⁵⁰ Şühde, 574/1178 senesinde doksan iki yaşında vefat etmiştir.⁵¹

el-Ensâb müellifi Sem'ânî'nin *et-Tahbîr* adıyla neşredilen mu'ceminde, yetmiş kadar hanım hocasının isminin zikredildiğini görmekteyiz. Bu hanımların çoğu Isfahan'da olmakla birlikte içlerinde Nişâbur, Hemedan, Dımaşk, Buhara ve Belh gibi farklı şehirlere nispet edilenler de vardır. Ortak vasıfları hadis eserlerini rivâyet etmenin yanı sıra takva sahibi ve ibadete düşkün olmalarıdır. Sem'ânî, hanım hocalarından sema, kıraat veya icazet yoluyla hadis dinlediğini belirtmiştir.⁵² Bu hanımlar arasında özellikle Fâtıma bnt. Abdullah el-Cûzdâniyye'den söz edilmelidir. Fâtıma, kendi döneminde, Isfahan'ın en iyi isnadlarına sahip hadis âlimi olarak bilinmekteydi. Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Ke'bîr* ve *el-Mu'cemu's-Sağîr*'i ile Ebû Nuaym'ın *Kitabu'l-Fiten*'ini naklederdi. 524/1130 senesinde vefat etmiştir.⁵³

Bu dönemde Endülüs'te Zeyneb bnt. Ebu'l-Hasen el-Meâfirî (ö. 580/1184) babasından hadis icazeti alarak rivâyette bulunan muttaki bir kadın vasfıyla anılmıştır. Endülüslü kadın hadisçiler arasında ayrıca, aynı zamanda kıraat âlimi de olan Ümmü'l-Feth Fâtıma bnt. Ebi'l-Kâsım Abdirrahman (ö. 613/1216), Zeyneb bnt. Muhammed (ö. 615/1218), yedi kıraatı bilen Ümmü'l-İzz bnt. Muhammed b. Ali b. Ebû Gâlib el-Abderî'nin (ö. 616/1219) isimleri zikredilebilir.⁵⁴

Fâtıma bnt. Sa'd el-Hayr (ö. 600/1204)da hicri altıncı asrın dikkat çekici isimlerinden biridir. Babası Ebu'l-Hasan Sa'd, Be-

50 Şühde'nin Meşyeha'sı Rifat Fevzi Abdülmuttalib tarafından tahkik edilmiş, *el-Umdetü mine'l-fevâid ve'l-âsâri's-sıhah ve'l-ğarâib fi Meşyehati Şühde* adıyla neşredilmiştir. (Kahire, 1415/1994)

51 Şühde'nin biyografisi için bkz., Nâciye Abdullah İbrâhim, *Müsnidetü'l-İrak el-Kâtibe Şühde*, Yahya Mahmud b. Cüneyd, *Seyyidetü asriha el-Kâtibe Şühde*.

52 Sem'ânî, *Tahbir*, II, 395-435. Konuyla ilgili olarak Nâciye Abdullah İbrâhim, tarafından "el-Mer'etü fi Menâhici'l Müerrihîn" başlıklı bir makale kaleme alınmıştır. Bkz., Efendioğlu, "Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed", XXXVI, 461-462.

53 Ziriklî, *A'lam*, V, 131.

54 İbnu'l-Ebbar, *Tekmile*, IV, 260, 263, 264.

lensiyeli (Valencia) bir muhaddis ve seyyah bir tüccardı.⁵⁵ Fâtıma Bahreyn'de doğmuş, daha sonra babası ile birlikte İsfahan, Bağdat ve Dımaşk gibi şehirlerde bulunup hadis öğrenmiştir. İsfahan'da hadis dinlediği hocaları arasında hem kendisine hem de babasına rivâyette bulunan Fâtıma bnt. Abdullah el-Cûzdâniyye de vardır. Taberânî'nin *Mu'cem*'lerini, Ebû Ya'la'nın *Müsned*'ini dinleyen ve nakleden Fâtıma, Dımaşk ve Kahire'de hadis rivâyet etmiştir.⁵⁶

Fâtıma el-Cûzdâniyye'nin bir diğer hanım râvisi Affe bnt. Ahmed el-İsbahâniyye'dir (ö. 606/1210). el-Farfâniyye nisbesi ile de bilinen Affe, İsfahan ve Bağdat'ta hem âlî isnadlara ve kıymetli icazetlere sahip olması ile tanınmış bir hadisçi hem de fakîh bir kadındır. Fâtıma el-Cûzdâniyye'den Taberânî'nin *Mu'cem*'leri ile Ebû Nuaym'ın *Fiten*'ini nakletmiş, kendisine Müsnidetu İsfahan lakabı verilmiştir. İbn Nukta (ö. 629/1231) ve Ziyâuddîn el-Makdisî (ö. 643/1245) gibi dönemin önemli ilim adamları Affe'den rivâyette bulunmuşlardır.⁵⁷

Ümmü'l-Müeyyed Zeyneb bnt. Ebu'l-Kasım el-Cürcânî, Nîşaburlu fakîh muhaddis bir kadındır. Kendi döneminin önde gelen birçok ilim adamından icazetler almış ve âlî isnadlar elde etmişti. İcazet aldığı hocaları arasında *Keşşaf* müellifi Zemahşerî de (ö. 538/1144) vardı. *Sahih-i Buhârî*'yi birçok tarikten dinlemişti. Kendisinden İbn Nukta (ö. 629/1231), Ziyaeddîn el-Makdisî (ö. 643/1245) ve İbnu's-Salah (ö. 643/1245) rivâyette bulunmuştur. 91 yaşında 615/1218 senesinde vefat etmiştir.⁵⁸

Dımaşk'ta tanınmış bir hadis âlimi olan Habakbak lakaplı Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali'nin (ö. 590/1194) kızları Kerîme ve Safiyye hicri yedinci asrın önde gelen hadisçileri

55 Hatib Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, XXI, 89.

56 İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, LXX, 25; Kandemir, "Fâtıma bnt. Sa'd el-Hayr", XII, 228.

57 Zehebî, *Siyer*, XXI, 481-483.

58 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIII, 435.

arasındaydı. Bu iki kız kardeşten Ümmü'l-Fazl Kerîme bnt. Abdulvehhâb, Müsnidetü'ş-Şam olarak anılmış fakîh ve muhaddis bir hanım olup çok sayıda icazet ve rivâyet sahibi olduğu bilinmektedir. Ebu'l-Vak'ten *Sahih-i Buhârî* icazeti almış, çok sayıda hadis cüzünün tek râvisi olmuştur. Kırk seneden fazla hadis rivâyeti ile meşgul olan Ümmü'l-Fazl'dan Münzirî (ö. 656/1258), Ziyaeddîn el-Makdisî, İbn Balaban (ö. 739/1339) gibi önemli ilim adamları rivâyette bulunmuşlardır. Kerîme 641/1243 senesinde doksan beş yaşında vefat etmiştir. Sekiz cüzden meydana gelen bir meşyehası vardır.⁵⁹ Kız kardeşi Ümmü Hamza Safiyye de doksan sene kadar yaşamış, sahip olduğu isnatlar ve icazetler nedeniyle aranan bir râvi olmuş, 646/1248 senesinde vefat etmiştir.⁶⁰ Aynı dönemde Bağdad şehrinde ise Acîbe bnt. Ebû Bekr, sahip olduğu eşsiz icazetler ve âlî isnadlarla şöhrete kavuşmuştu. Dav'u's-Sabah lakaplı Acîbe'nin on cüzden müteşekkil bir meşyehası vardı. Rivâyet ettiği eserler arasında İmam Şâfiî'nin *Muh-telifu'l-Hadis*'i ve Buhârî'nin *et-Târîhu'l-Kebîr*'i zikredilebilir. Acîbe, 647/1249 senesinde doksan üç yaşında vefat etmiştir.⁶¹

Hicri yedinci asırda Sultan Selahaddîn el-Eyyûbî'nin torunu Fâtıma bnt. el-Melik Muhsin Ahmed, hadis ve fıkıh alanında bazı eserler nakletmesi nedeniyle şöhrete kavuşmuş, âlim ve faziletli kadınlar arasında yer almıştır. Kendisinden Dimyâtî (ö. 705/1306) gibi dönemin önde gelen ilim adamları rivâyette bulunmuşlardır. Âlî isnadlara sahip olan Fâtıma, 678/1280 senesinde seksen bir yaşında Halep'te vefat etmiştir.⁶²

Tarihu Dımaşk müellifi İbn Asakir'in torunlarından Fâtıma bnt. Ali b. el-Kasım Ümmü'l-Arab ed-Dımaşkiyye yedinci asırda hadis ilminde derinleşmiş, âlî isnadlara sahip bir hanımdı. İbn Taberzed'den *Gaylanıyyat*'ı dinlemiş, Beyhaki'nin *el-Medhal*'i-

59 İbnü'l-Ebbar, *Tekmile*, IV, 263.

60 Zehebi, *Siyer*, XXIII, 270.

61 Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 581.

62 Zirikli, *A'lâm*, V, 130

ni rivâyet etmiştir. Kendisinden Mizzî (ö. 742/1341), Dimyâtî gibi ilim adamları rivâyette bulunmuş, Zehebî'ye de rivâyetlerinin icazetini vermişti. 683/1284 senesinde seksen beş yaşında vefat etmiştir.⁶³ Yedinci asırda Dımaşklı kadın muhaddislerden biri de Ümmü'l-Hayr Sittu'l-Arab bnt. Yahya b. Kaymaz ed-Dımaşkiyye'dir. Mizzî'nin kendisinden rivâyette bulunduğu bir kadındır. Zehebî'nin icazet aldığı hanım hocalarından biridir. Uzun yıllar hadis rivâyet etme imkânı bulan Sittu'l-Arab, seksen beş yaşında 684/1285 senesinde vefat etmiştir.⁶⁴ Emetu'l-Hak Şâmiyye bnt. Ebû Ali el-Hasen b. Muhammed de aynı dönemde âlî isnadlara sahip bir hadis şeyhi olarak tanınmış, Dımaşk, Mısır ve Şeyzer'de hadis rivâyet etmiş bir hanımdır. Babasının şöhretine binaen Bintü'l-Bekrî olarak tanınırdı. Daha önce ismi geçen Affe el-Fârfâniyye'den icazeti vardır. 685/1286 senesinde seksen yedi yaşında vefat etmiştir.⁶⁵ Dımaşk'ta çok sayıda talebesi ile bilinen, âlî isnadlara sahip, âbid ve zâhit bir hanım olarak Ümmü Ahmed Zeyneb bnt. Mekkî b. Ali el-Harranî de Affe'nin öğrencilerindendi. Doksan dört yıl yaşamış, altmış sene hadis rivâyet etmiştir. Mizzî, Dimyâtî gibi dönemin ilim adamları kendisinden rivâyette bulunmuşlardır. Hadisçi kimliğinin yanı sıra fakîh olarak da anılan Zeyneb, 688/1289 senesinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁶⁶

Zehebî'nin (ö. 748/1348) hanım hocaları arasında yer alan Ümmü Muhammed Zeyneb bnt. Ali b. Ahmed el-Vâsî, bazı hadis cüzlerinin icazetlerine sahip saygın, âbid bir hanımdı. Zehebî'nin hocalarından İbnu'z-Zerrâd'ın annesiydi. Zehebî, Zeyneb'in benzerine az rastlanır bir âlim olduğunu ifade etmiştir. Zeyneb, doksan yaşında 695/1296 senesinde vefat etmiştir.⁶⁷ Zehe-

63 Takiyuddin el-Fâsi, *Zeylû'l-Takyîd*, II, 388-389.

64 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 519.

65 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 542.

66 Zirikli, *A'lam*, III, 67.

67 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 811.

bî'nin bir diğer hanım hocası da Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) torunu Aişe bnt. İsa Ümmü Ahmed el-Makdisiyye'dir. Nitekim Kudame ailesi yüzden fazla ilim adamının yetiştiği köklü bir ailedir. Zehebî'nin ifadesi ile dönemin neredeyse bütün hadis talebeleri Âişe'den hadis dinlemiştir. Ümmü Ahmed Âişe, seksen altı yaşında 697/1296 senesinde vefat etmiştir.⁶⁸

Hicri sekizinci asır pek çok kadın hadisçinin isminin kayda geçtiği bir asır olarak dikkat çekicidir.⁶⁹ Bu asrın hadisçilerinden Sittü'l-vüzera bnt. Ömer et-Tenûhiyye, Dımaşk ve Mısır'da hadis rivâyet etmiş, fakîh bir kadındı. Müsnidetü'l-Vakt olarak bilinmiş, pek çok şehirden kendisine rihle yapılan önemli bir râvi olmuştur. *Sahih-i Buhârî*'yi ve İmam Şâfi'nin *Müsned*'ini âli bir isnatla çok sayıda kişiye defalarca naklettiği bilinmektedir. Aralarında Zehebî'nin ve Salâhuddîn el-Alâf'nin (ö. 761/1359) bulunduğu ilim adamları kendisinden rivâyette bulunmuştu. Zehebî onun güzel huylu, dindar, zahit bir kadın olduğunu, bir asır yaşadığını ve 716/1316 senesinde vefat ettiğini kaydetmiştir.⁷⁰

Mısırlı Şâfi fakîhi Tacuddîn es-Sübki (ö. 771/1370), *Mu'cemu's-Şuyûh* adlı eserinde kendilerinden hadis dinlediği yirmi kadın hadisçinin ismini zikretmiştir.⁷¹ Bu hanımlar arasında en meşhuru Bintü'l-Kemâl lakabı ile meşhur olan Zeyneb bnt. Ahmed el-Makdisiyye'dir. Zeyneb, Zehebî'nin de hocalarındandı. Tabakat müelliflerinin ifadesine göre deve yüküyle kitabın icazetine sahip bir kadındı ve evi talebelerle dolar taşardı. Yukarıda ismi geçen Acîbe Da'v'us-Sabah'tan aldığı çok sayıda icazeti vardı. Rivâyet ettiği eserler arasında İbn Kuteybe'nin *İhtilâfu'l-Hadis*'i, Tirmizî'nin *Şemail*'i, Ezdî'nin *Fütûhu's-Şâm*'ı bulunmaktadır. Zeyneb, 740/1340 senesinde vefat etmiştir.⁷²

68 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XV, 857.

69 Bu hususta detaylı bilgi için bkz., Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*.

70 İbn Hacer, *ed-Dürer*, II, 263.

71 Sübki, *Mu'cemu's-Şuyûh*, 543 vd.

72 Safedi, *el-Vâfi*, XIX, 346.

Sekizinci asrın hadisçileri arasında Dımaşk'ta ilim ehli bir aile içinde yetişen Zeyneb bnt. el-Habbâz'dan söz edilmelidir. Küçük yaştan itibaren babası ile ilim meclislerine katılmış, çok sayıda kitabı dinlemiş ve icazetini almış, bu eserleri, aralarında Sübkî'nin ve Zehebî'nin de olduğu pek çok ilim adamına rivâyet etmiştir.⁷³

Hadis tarihinde hicri dokuzuncu asır ile ilgili kıymetli bir biyografi eseri olan Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *ed-Dav'ul-Lâmi* adlı çalışmasının hanımlarla ilgili bölümünde binden fazla kadının ismine yer verildiği görülmektedir.⁷⁴ Keza Sehâvî'nin de hocası olan ve dokuzuncu asra adeta damgasını vuran İbn Hacer'in (ö. 852/1448), kendilerinden istifade ettiği yedi yüz civarındaki hocasından altmışa yakını kadın hocalardı. Hanım hocalarından Fâtıma et-Tenûhiyye ise, İbn Hacer'in iki yüze yakın eseri kendisinden okuduğu bir hanımdır.⁷⁵ Fâtıma et-Tenûhiyye, önde gelen Hanbelî fakîhlerinden olan büyük dedesine nispetle Bintü'l-Müneccâ olarak şöhret bulmuştu. İlimle meşgul bir aileye mensuptu. Müsnidetü'd-Dünya lakabı ile anılırdı. Pek çok eserin icazetine sahipti. Doksan bir yaşında 803/1401 senesinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.⁷⁶ Bu asır itibarıyla Kudüslü hadis âlimi iki kız kardeşten de söz edilmelidir. Âişe ve Fâtıma bnt. Muhammed b. Abdülhâdî es-Salihiyye ve el-Makdisiyye, Şam bölgesinde Dımaşk, Hama, Halep, Hims ve Mısır'da birçok ilim adamından icazet almış ve aralarında İbn Hacer ve Sehâvî'nin olduğu pek çok ilim adamına da icazet vermişlerdir. İbn Hacer'in *Sahih-i Buhârî*'yi bu kız kardeşlerden dinlemiş olması da dikkat çekici bir detaydır. Fâtıma 803/1401 senesinde, Âişe ise 816/1413 senesinde vefat etmiştir.⁷⁷

73 Sübkî, *Mu'cemu's-Şuyûh*, 573-574.

74 Sehâvî, *ed-Dav'ul-Lâmi*, XII, 2-168.

75 Kandemir, "İbn Hacer el-Askalânî", XIX, 514.

76 İbn Hacer, *el-Mecmau'l-Müesses*, II, 389-434.

77 Fâtıma el-Makdisiyye için bkz., İbn Hacer, *el-Mecmau'l-Müesses*, II, 368 vd.; Âişe el-Makdisiyye için bkz., Fâsî, *Zeylül-Takyid*, II, 381.

Hicri dokuzuncu ve onuncu asır meşhur ilim adamlarından Suyûfî de (ö. 911/1505) pek çok kadın hocadan ders almış ve rivâyette bulunmuştur. Yüz doksan beş hocasının biyografisinin olduğu *el-Müncem fi'l-Mu'cem* adlı eserinde kırk hanım hocasından söz etmiştir. Bu hanımlardan Kemâliye bnt. Necmüddîn Muhammed el-Mercânî (ö. 866/1461), Hatice bnt. Abdurrahman en-Nüveyrî (ö. 870/1465), Ümmü Hâni bnt. Nûruddîn (ö. 871/1466) ve Âsiye bnt. Carullah'ın (ö. 873/1468) isimlerine yer vermekle yetinelim.⁷⁸

Hicri onuncu asır kadın hadisçileri arasında Mısır'da yaşayan Ümmü'l-Hena bnt. Muhammed de bulunur. Hadis rivâyeti ile iştiğal eden Ümmü'l-Hena Kadı Nâsiruddîn el-Bedrânî'nin kızıdır. Faziletli bir kadın şeyh olarak anılmış, Kahire'de 911/1505 senesinde vefat etmiştir.⁷⁹ Bu asrın fakîh muhaddis hanımlarından biri de Hatice bnt. Muhammed el-Beylûnî'dir. Ailesi Şâfiî olmasına rağmen kendisi bir Hanefî fakîhiydi. Aynı zamanda dönemin *Sahih-i Buhârî* râvilerindendi. Halep'te yaşayan Hatice 930/1523 senesinde vefat etmiştir.⁸⁰

Hicri on birinci asırda yaşayıp on ikinci asrın başında vefat eden Kureyş bnt. Abdülkadir et-Taberiyye, Mekkeli hanım hadisçiler arasında zikredilebilir. Babası başta olmak üzere dönemin bazı ilim adamlarından ders almış bir hanımdır. Hadis âlimi olarak bilinmesinin yanı sıra bir de fakîh kimliği ile anılmıştır. Evini bir medrese haline getirmiş, Kütüb-i Sitte, *Muvatta*, Ahmed b. Hanbel'in ve İmam Şâfiî'nin *Müsned*'leri başta olmak üzere pek çok eser okutmuştu. Suyûfî ve İbn Hacer'e âli isnadlarla ulaşan Kureyş, 1107/1695 senesinde vefat etmiştir.⁸¹

78 Suyûfî'nin hocaları için Bkz., Suyûfî, *el-Müncem fi'l-Mu'cem*.

79 Necmüddin el-Gazzî, *el-Kevâkib*, I, 165.

80 Kehhâle, *A'lâmu'n-Nisa*, I, 342.

81 Kettânî, *Fihrisü'l-Fehâris*, II, 941.

Hicri on üçüncü yüz yıl hanım hadisçiler arasında Halep'te yaşamış olan Ümmü İmrân Meryem bnt. Muhammed de dönemin önemli hadisçilerindendir. Babası Muhammed b. Tâhâ el-Akkâd ve Dımaşklı muhaddis Salih el-Cüneynî başta olmak üzere bazı ilim adamlarından icazetler almış, hadisçi ve Şâfiî fakîhi bir kadındır. Osmanlı ulemasından Burdurlu Halil Efendi (ö. 1269/1853), Halep'te bulunduğu 1205/1791 senesinde Ümmü İmrân'dan ders almış ve kendisinden övgüyle söz etmiştir. Ümmü İmrân 1220/1805 senesinde vefat etmiştir.⁸² Bu yüzyılda ayrıca eş-Şeyha el-Fudayliyye lakabı ile meşhur olan Fâtıma bnt. Hamd ez-Zübeyriyye'nin ismi de de öne çıkmaktadır. Hadis alanında pek çok eserin icazetini alan ve çok sayıda kişiye icazet veren Fâtıma, aynı zamanda Hanbelî fakîhler arasında yer almıştır. Güzel ve anlaşılır yazısı ile çok sayıda kitabı istinsah eden, belîğ ibareleri ile tanınan Fâtıma, dönemin birçok ilim adamı ile ilmî yazışmalar yapmıştır. Haccettikten sonra Mekke'ye yerleşerek bu defa Mekke'de ders vermeye ve ulema ile müzakerelerine devam etmiştir. 1247/1831 senesinde Mekke'de vefat etmiştir.⁸³

Hicri on dört ve on beşinci, miladi yirmi ve yirmi birinci yüzyıllar ise artık hadis tarihinde akademik hadisçilik dönemi olarak ifade edilebilir. Bugün İslâm dünyasında çeşitli üniversitelerde hadis alanında yüksek lisans ve doktora yapan, öğretim üyesi olarak üniversitelerde hadis dersleri veren, muhtelif araştırmalara imza atan çok sayıda kadın bulunduğunu ve bu sayının her geçen gün arttığını ifade edebiliriz. Akademik hadisçilikte kadınların yeri ve çalışmaları müstakil bir çalışma gerektirecek özelliklere sahip olduğu için burada üzerinde durulmamıştır. Ancak bu alanda yapılabilecek çalışmalara bir başlangıç noktası olabileceğini düşündüğümüz muasır bir kadın âlim örneği vermeyi de ihmal etmemek gereklidir. Bu minvalde, muasır sayılabile-

82 Tabbah, Muhammed Rağb, *İ'lâmu'n-Nübelâ*, VII, 166.

83 İbn Humejd, *es-Sühbu'l-Vâbile*, III, 1227-1231.

cek bir kadın âlim ve müfekkiri olan Bintü's-Şâtî lakaplı Âişe Abdurrahman'dan söz edilebilir. 1331/1913 senesinde Mısır'da doğmuş, el-Ezher Üniversitesinde ders veren ilk kadın olarak isminden söz ettirmiştir. Kahire Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun olmuş, dil ve felsefe üzerine yüksek lisans ve doktora yapmıştır. Tefsir ve Arap dili alanında pek çok telif ve tahkik çalışması vardır. Âişe Abdurrahman daha ziyade edip ve müfessir kimliği ön planda olan bir isimdir. Onu kadın hadis âlimleri arasında ele almayı mümkün kılan husus ise çalışmaları arasında hadis usûlüne dair önemli iki kaynak olan İbnu's-Salah'ın *Mukaddime*'si ile Bulkîni'nin *Mehâsinu'l-Istilah*'ının tahkikinin olması, yine Hz. Peygamber ve ailesi ile ilgili çok sayıda eser telif etmesidir. Ulusal ve uluslararası pek çok ödül sahibi olan Âişe Abdurrahman 1419/1998 senesinde vefat etmiştir.⁸⁴

Başlangıçtan günümüze hadis ilmi tarihinde kadın varlığı dikkate alındığında, İslâm geleneğinde ilim öğrenmek ve öğretmek konusunda kadın ve erkek arasında bir fark gözetilmediğini, kadınların bi'setin ilk yılları ile birlikte ilim halkalarında yer edinmiş olduklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. İlk asırlarda hadis râvisi kimliği ile karşılaştığımız kadınlar daha sonraki yüzyıllarda eser râvileri olarak ilmî hayatta varlık göstermişlerdir. Tüm bu süreç içinde, hadis öğrenimi için zorlu rihle koşullarının gerektiği ikinci ve üçüncü asırların, önceki ve sonraki dönemlere kıyasla kadınların daha az görünür olduğu dönemler olduğunu söylemeliyiz. Ancak icazet ile eser rivâyeti söz konusu olduğunda âlî isnadlara sahip hanımlar, neredeyse her asırda kendilerine müraaat edilen kişiler olmuşlardır. İbn Asâkir, İbn Hacer, Sehâvî ve Suyûtî gibi önde gelen ilim adamlarının çok sayıda kadın hocası olmuştur. Hanım hadisçiler sema, kıraat, icazet yoluyla rivâyette buldukları gibi zaman zaman çeşitli yazışmalar yoluyla da ilmî hayata katkı sağlamışlardır.

⁸⁴ Âişe Abdurrahman'ın hayatı ve eserleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Fazhoğlu, Şükran, "Âişe Abdurrahman", Ek-1, 57-59.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, I-III, thk: Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad 1422.
- Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, Beyrut 1420/1999.
- Bolelli, Nusrettin, *Kadınların Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, I-VIII, Riyad ty.
- Efendioğlu, Mehmet, "Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 461-462.
- Fazlıoğlu, Şükran, "Âişe Abdurrahman", *DİA*, İstanbul 2016, Ek-I, 57-59.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali (463/1071), *Tarihu Bağdâd ve Züyülihi*, I-XXIV, thk: Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrut 1417.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen (571/1176), *Târîhu Medineti Dimaşk*, I-LXX, thk: Ömer b. Garâme el-Amrî, Beyrut 1995.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *ed-Dürerü'l-Kâmine fi A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-VI, thk: Muhammed Abdülmuîd Han, Haydarâbâd 1392/1972.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, I-XIV, thk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Mısır 1429/2008.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *el-Mecmau'l-Müesses li'l-Mu'cemi'l-Müfehres*, I-III, thk:

- Yusuf Abdurrahman Mar'aşlı, Beyrut 1413-1415/1992-1994.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1449), *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Hindistan 1326.
- İbn Hazm, *Esmâu's-Sahâbeti'r-Ruvât ve ma li Külli Vâhidin mine'l-Aded*, thk: Seyyid Kisrevî Hasen, Beyrut 1412/1992.
- İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillâh en-Necdî *es-Sühubu'l-Vâbile alâ Darâihi'l-Hanâbile*, I-III, thk: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Beyrut 1416/1996.
- İbn Sa'd, Ebu Abdullâh Muhammed b. Sa'd el-Bağdâdî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-VIII, thk: İhsan Abbas, Beyrut 1968.
- İbnu'l-İmad, Ebu'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I-XI, thk: Ahmed el-Arnaût), Beyrut 1406/1986.
- İbnu'l-Ebbar, Muhammed b. Abdillâh b. Kudâî el-Belensî, *et-Tekmile li Kitabi's-Sıla*, I-IV, thk: Abdüsselam el-Herrâs, Beyrut 1415/1995.
- Kandemir, Yaşar, "Fâtıma bnt. Sa'd el-Hayr", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 228.
- Kandemir, Yaşar, "İbn Hacer el-Askalânî", *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 514.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *A'lâmu'n-Nisâ fi Âlemeyi'l-Arab ve'l-İslâm*, I-IV, Risâle, Beyrut ty.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay el-Hasenî, *Fihriüsü'l-Fehârisi ve'l-Esbât ve Mu'cemi'l-Meâcimi ve'l-Meşyehât ve'l-Müselâlat*, I-II, thk: İhsan Abbas, Beyrut 1982.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccac (261/875), *es-Sahîh*, Riyad 1419.

- Mizzî, Ebu'l-Haccac Yusuf b. Abdurrahman (742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâ'r-Ricâl*, I-XXXV, thk: Beşşar Avvad Ma'ruf, Beyrut 1400/1980.
- Nayif b. Salah, Ebu't-Tayyib el-Mansûrî, *İrşadu'l-Kâsî ve'd-Dânî ilâ Terâcimi Şuyûhi't-Taberânî*, Riyad 1427/2006.
- Necmüddîn el-Gazzî (1061/1651), *el-Kevâkibü's-Sâire bi A'yâni'l-Mieti'l-Âşira*, I-III, thk: Halil el-Mansur, Beyrut 1418/1997.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), *ed-Dav'u'l-Lâmi' li Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII, Beyrut 1412/1992.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî (562/1166), *el-Müntehab min Mu'cemi Şuyûhi's-Sem'ânî*, thk: Muvaffak b. Abdillâh b. Abdilkadir, Riyad 1417/1996.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed el-Mervezî (562/1166), *et-Tahbîr fi'l-Mu'cemi'l-Kebîr*, I-II, thk: Münire Nâci Sâlim, Bağdad 1395/1975
- Suyûfî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr (911/1505), *Hüs-nü'l-Muhadara fi Târîhi Mısır ve'l-Kâhire*, I-II, thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Mısır 1387/1967.
- Suyûfî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr (911/1505), *el-Müncem fi'l-Mu'cem*, thk: İbrahim Bâcis Abdülmecid, Beyrut 1415/1995.
- Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhab b. Takiyüddîn, *Mu'cemu's-Şuyûh*, thk: Beşşâr Avvâd vdğ.), Tunus 2004.
- Şahyar, Ayşe Esra, *Seyahat ve Rivâyetleriyle Hanım Sahabiler*, İstanbul 2015.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed eş-Şâmî (360/971), *el-Mu'cemu's-Sağir*, I-II, thk: Muhammed Şekûr, Beyrut 1405/1985.

- Tabbah, Muhammed Rağıb el-Halebî, *İ'lâmu'n-Nübelâ bi Târihi Halebi's-Şehbâ*, I-VIII, thk: Muhammed Kemal, Haleb 1408/1988.
- Takiyuddîn el-Fâsî, Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed el-Hasenî, *Zeylû't-Takyîd fi Ruvâti's-Süneni ve'l-Esânîd*, I-II, thk: Kemal Yûsuf el-Hût, Beyrut 1410/1990.
- Yılmaz, Muhammet, *İbn Hacer'in Hocaları Bağlamında Kadın Hadisçiler*, Ankara 2008.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1348), *el-İber fi Haberi men Ğaber*, I-IV, thk: Muhammed b. Said b. Besyûnî Zağlul, Beyrut 1405/1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1348), *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, I-IV, thk: Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut 1382/1963.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1348), *Mu'cemu's-Şuyûhi'l-Kebîr*, I-II, thk: Muhammed el-Habib el-Hîle, Taif 1408/1998.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1348), *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnaût vd., I-XXV, Beyrut 1405/1985.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm*, I-XV, thk: Beşşar Avvâd Maruf, Beyrut 2003.
- Zerkeşi, Hz. *Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, çev: Bün-yamin Erul, Ankara 2002.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmud, *el-A'lâm*, I-VIII, Beyrut 2002.